

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για το Ανατολικό Ζήτημα

«Όποιος μελετώντας την ιστορία έμαθε να θαυμάζει την αιώνια αλλαγή των ανθρώπινων υποθέσεων, όπου τίποτε δεν είναι σταθερό παρά μόνο η αστάθεια και τίποτε αμετάβλητο παρά μόνο η μεταβολή· όποιος παρακολούθησε την άκαμπτη πορεία της Ιστορίας, που οι τροχοί της κυλάνε αλύπητα πάνω απ' τα συντρίμματα αυτοκρατοριών, λιώνοντας γενιές ολόκληρες, δίχως να τις θεωρεί άξιες ούτε για ένα βλέμμα οίκτου· όποιος με δυο λόγια καταλάβει ότι καμιά δημαγωγική έκκληση, και καμιά στασιαστική διακήρυξη δεν στάθηκε ποτέ επαναστατική όσο τα γυμνά κι απλά μητρώα της ανθρώπινης Ιστορίας [...]· αυτός σίγουρα δεν θα διστάσει να κοιτάζει κατάματα ένα ιστορικό πρόβλημα μόνο και μόνο επειδή η πραγματική του λύση θα μπορούσε να συνεπιφέρει έναν ευρωπαϊκό πόλεμο».

Φ. Ένγκελς¹

Εισαγωγή

Το Ανατολικό Ζήτημα, δηλαδή οι κοινωνικές ανακατατάξεις, οι εθνικές συγκρούσεις και η γενικότερη ρευστότητα στο χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ευρασίας, τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα, αποτέλεσε ένα συνεχές πεδίο μελέτης για τους Μαρξ και Ένγκελς. Το ενδιαφέρον τους για τα τεκταινόμενα στην περιοχή προέκυψε από την ιδιαίτερη σημασία που προσέδωσαν στις εξελίξεις στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο των οθωμανικών κτήσεων και τη στενή σύνδεση των εξελίξεων αυτών με την πορεία ολόκληρης της Ευρώπης.²

Η Τουρκία, αποκαλούμενη και «ο μεγάλος ασθενής του Βοσπόρου»,³ καθίσταται πεδίο ισχυρών ανταγωνισμών μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων της εποχής (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Πρωσίας), γεγονός που θα συνεπιφέρει την ενδυνάμωση των αγώνων ανεξαρτησίας των υπόδουλων εθνοτήτων του οθωμανικού

Ο Κυριάκος Κατσαρός είναι υποψήφιος διδάκτωρ κοινωνικών επιστημών.

* Ο συγγραφέας επιθυμεί να ευχαριστήσει τον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Μακεδονίας Λευτέρη Τσουλφίδη για την πολύτιμη βοήθεια και συνεισφορά του στη συγγραφή αυτού του άρθρου.

κράτους. Ο όρος «Ανατολικό Ζήτημα» εμφανίζεται για πρώτη φορά επισήμως το 1822, στο Συνέδριο της Βερόνας, όπου η Ιερά Συμμαχία αποφάσισε την καταστολή των εξεγέρσεων που ξέσπασαν στον ελλαδικό χώρο και στην Ισπανία. Από την περίοδο αυτή, ουσιαστικά, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επιταχύνεται η διαδικασία διαμελισμού της με συνέπεια την περαιτέρω όξυνση των εθνικών συγκρούσεων στο διεθνές επίπεδο.

Η μακρά περίοδος της εκκόλαψης και της ανάδειξης του Ανατολικού Ζητήματος ως μείζονος σημασίας για την πορεία των ευρωπαϊκών, και όχι μόνο, εξελίξεων επισκιαστική και, φυσικά, επηρεάστηκε από τις μεγάλες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που συντελέστηκαν στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Η εδραίωση του καπιταλισμού και της αστικής τάξης στη Δύση δρομολόγησε, εν τοις πράγμασι, την εντατικότερη διάβρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπως και κάθε άλλης ανατολικού τύπου κοινωνίας. Παράλληλα, εξαιτίας της όξυνσης του διεθνούς ανταγωνισμού οι μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία), αδυνατώντας να διευθετήσουν τις νέες σφαίρες επιρροής, παλινδρομούν αμύχνα, τότε υπονομεύοντας και τότε συντηρώντας το οθωμανικό οικοδόμημα, τη στιγμή, μάλιστα, που στο μέσο του σκληνού στέκει η Ρωσία με τις δικές της βλέψεις και τους δικούς της εθνικούς προσανατολισμούς. Η Ευρώπη «υποκινεί και την ίδια στιγμή σπεύδει να παρεμποδίσει τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· προσφέρει στον Μέγα Ασθενή το μικρόβιο μαζί με το αντιβιοτικό, σα να ευχόταν να μην πιάσει ούτε το ένα ούτε το άλλο».⁴

Όπως είναι φυσικό, ένα τόσο εκτεταμένο και πολυεθνικό πρόβλημα δεν θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορους τους Μαρξ και Ένγκελς, οι οποίοι, επιπροσθέτως, ζουν στην εποχή της όξυνσής του. Βασιζόμενοι στην υλιστική θεωρία τους για την κοινωνική εξέλιξη και κατέχοντας πολύπλευρες ιστορικές γνώσεις, καταπιάνονται με τη μελέτη των γεγονότων που λαμβάνουν χώρα στην Ανατολή καθ' όλο το δεύτερο ήμισυ του βίου τους. Ο κύριος όγκος των κειμένων τους για το Ανατολικό Ζήτημα εντοπίζεται στο χρονικό διάστημα μεταξύ 1851 και 1862, όταν ο Μαρξ, και για βιοποριστικούς λόγους, συνεργάζεται με την εφημερίδα *New York Daily Tribune*. Εντούτοις, αναφορές για το συγκεκριμένο θέμα υπάρχουν, επίσης, και σε αρκετά από τα έργα και την ογκώδη επιστολογραφία τους, καλύπτοντας μια περίοδο σαράντα και πλέον ετών. Αξίζει να αναφέρουμε ότι τη δεκαετία 1851-1862 δημοσιεύθηκαν πάνω από πεντακόσια άρθρα τους, αρκετά εκ των οποίων, ενώ φέρουν την υπογραφή του Μαρξ, συντάχθηκαν από τον Ένγκελς⁵ ούτως ώστε να εξοικονομηθεί πολύτιμος χρόνος για τις οικονομικές μελέτες του πρώτου.

Γενικά συμπεραίνουμε ότι στα γραπτά τους για το Ανατολικό Ζήτημα εμπεριέχονται αναλύσεις κοινωνικοοικονομικής αλλά και πολιτικοστρατιωτικής υφής, οι οποίες, συνεκτιμώμενες υπό το καθολικό πλαίσιο της ιστοριοϋλιστικής θεωρίας τους, συνέβαλαν, κατά τη γνώμη μας, στην περαιτέρω εφαρμογή και κατανόησή

της. Η ανάδειξη και η μεθερμήνευση αυτών των αναλύσεων συνιστά τον καθ' εαυτό σκοπό της παρούσας εργασίας.⁶

Το παρόν άρθρο είναι διαρθρωμένο ως εξής: στο πρώτο τμήμα η προσοχή μας επικεντρώνεται στις απόψεις των Μαρξ και Ένγκελς για τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας· τα γενικότερα ζητήματα γεωπολιτικής συζητούνται στο δεύτερο τμήμα, ενώ στο τρίτο η ανάλυσή μας εστιάζεται στα τεκταινόμενα στον ελλαδικό χώρο και ιδιαίτερα στον τρόπο με τον οποίο οι Μαρξ και Ένγκελς χειρίζονται το εθνικό ζήτημα. Η εργασία ολοκληρώνεται με ορισμένα συμπεράσματα και επιστημάνσεις.

Οθωμανική Αυτοκρατορία και κοινωνικοί σχηματισμοί

Ο προσδιορισμός και η εξέταση της υλικής βάσης και των δομών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνιστούν τα θεμέλια της συνολικής θεώρησης των Μαρξ και Ένγκελς για το Ανατολικό Ζήτημα. Το κοινωνικό σύστημα του οθωμανικού κράτους, προϊόν συνδυασμού βυζαντινών και ασιατικών στοιχείων υπό την υψηλή εποπτεία του ισλαμικού νόμου, εντάσσεται από τους δύο στοχαστές στον ανατολικό τύπου φεουδαρχισμό. Ο χαρακτήρας του πηγάζει από το καθεστώς της ευρείας κοινωνικής (Timar)-κρατικής έγγειας ιδιοκτησίας, την υπερδιόγκωση ενός συγκεντρωτικού κράτους, την ταύτιση δημόσιου και ατομικού συμφέροντος, τη συνεκτική δύναμη της κοινότητας του χωριού και τη στασιμότητα των πόλεων, την έλλειψη επαρκούς νομικού συστήματος, τον ιδιαίτερα χαμηλό βαθμό κοινωνικής μεταβολής και τον στενό εναγκαλισμό του τρίπτυχου κράτος-γραφειοκρατία-θρησκευτικό κατεστημένο.

Η ντόπια αγροτιά είχε διαρκή και κληρονομική κατοχή των κλήρων, χωρίς, όμως, δικαίωμα διάθεσης ή απαλλοτρίωσης. Η αγροτική γη ήταν υποταγμένη στην οικονομική και πολιτική εξουσία του σουλτάνου, ο οποίος είχε το δικαίωμα της εκδίωξης των καλλιεργητών που αποτύγχαναν να καλλιεργήσουν αποδοτικά τον κλήρο τους. Επιπλέον, οι στρατιωτικές κυριαρχικές δομές αποτελούσαν τον ιστό του πολιτικού συστήματος, ελέγχοντας ασφυκτικά όλο το κοινωνικοοικονομικό γίγνεσθαι στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και απομυζώντας τη μεγάλη μερίδα του κοινωνικού πλεονάσματος,⁷ ενώ η καθ' εαυτό πολιτική διοίκηση ως ξεχωριστή λειτουργική σφαίρα δεν κατέστη ουδέποτε δεσπόζουσα στους κόλπους της άρχουσας τάξης.

Συγχρόνως, η ζωή και ο τρόπος δόμησης των ανατολικών κοινωνιών ήγγειρε το έντονο ενδιαφέρον της δυτικής διάνοησης τόσο του 18ου όσο και του 19ου αιώνα, αποτελώντας αντικείμενο ποικίλων μελετών. Ωστόσο, οι αναφορές στην Ανατολή οικοδομήθηκαν πάνω σε μια καθαρά δυτικότροπη θεώρηση και ορολογία, η οποία και παγιώθηκε ως στερεότυπη, θα λέγαμε, τον 19ο αιώνα στους δυτικοευρωπαϊκούς κύκλους.⁸ Το αποτέλεσμα ήταν το υφιστάμενο κλίμα και οι αναλύσεις των

Μοντεσκιέ, Σμιθ, Μπαίηκον, Χέγκελ και πολλών άλλων να επηρεάσουν αναπόφευκτα τον τρόπο προσέγγισης και τις αντιλήψεις που ανέπτυξαν οι Μαρξ και Ένγκελς για τις εν λόγω κοινωνίες.

Πέραν, όμως, της άμεσης επιρροής που δέχτηκαν από τη γενικότερη φιλολογία που επικρατούσε για την Ανατολή, οι Μαρξ και Ένγκελς προχώρησαν παραπέρα και προέβησαν σε προσωπικές κρίσεις και αναλύσεις για τα ζητήματα της περιοχής στηριζόμενοι, ουσιαστικά, στις νεοθεμελιωμένες από τους ίδιους βάσεις του ιστορικού υλισμού. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1840 κάνουν λόγο για την αναπόδραστη («ληξιαρχική πράξη θανάτου») της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως αποτέλεσμα της ανόδου της αστικής τάξης στη Δυτική Ευρώπη⁹ πεποίθηση που θα καταγραφεί, εν συνεχεία, σε όλο το εύρος των κειμένων τους που σχετίζεται με το Ανατολικό Ζήτημα.¹⁰

Ο 19ος αιώνας είναι ο αιώνας της ολοκλήρωσης της καθολικής κυριαρχίας του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη και της δυναμικής εξάπλωσής του σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη. Είναι η εποχή της αποικιοκρατίας και της παγκόσμιας εξάπλωσης του αγγλικού εμπορίου, το οποίο και κατέχει την πρωτοκαθεδρία στις διεθνείς αγορές. Η κατάκτηση, από μέρους της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, των Ανατολικών Ινδιών και η έντονη παρουσία της στη Μέση Ανατολή και στην Ανατολική Μεσόγειο δηλώνουν την *de facto* ανάμειξή της στο Ανατολικό Ζήτημα. Αναλόγως πράττει και η Γαλλία, η οποία διείσδυσε οικονομικά (εμπορικό κεφάλαιο) σε πολλές περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατακτώντας μέσω των διομολογήσεων πλείστα εμπορικά και άλλα προνόμια.

Τόσο οι εμπορικές-οικονομικές διασυνδέσεις, όσο και η συνεχώς στενότερη επαφή της οθωμανικής κοινωνίας με τον τρόπο ζωής των αστικών κοινωνιών συνδράμουν στην όλο και βαθύτερη αποδιοργάνωση του οθωμανικού φεουδαλισμού. Ο Αλή Πασάς είναι από τους πρώτους που έρχεται σε επαφή με τη Δύση, καλλιεργώντας στην πορεία τάσεις απόσχισης για να ακολουθήσει μια πρώτη φάση διαμελισμού της αυτοκρατορίας με την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (1830), την αυτονομία της Σερβίας (1828-1829) και την ουσιαστική άρση της επικυριαρχίας της αυτοκρατορίας στην περιοχή των παραδουνάβιων ηγεμονιών (1831-1832). Η απαρχή της συρρίκνωσης, λοιπόν, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προήλθε από περιοχές και λαούς οι οποίοι γειτνιάζουν με τη Δυτική Ευρώπη και όπου ο άνεμος του Διαφωτισμού και των μεγάλων αστικών επαναστάσεων έκανε πιο έντονη και αισθητή την παρουσία του. Εν συνεχεία, με τις μεταρρυθμίσεις των ετών 1839 και 1856, γνωστές ως Τανζιμάτ (ανασυγκρότηση), συντελέστηκαν αξιόλογες κοινωνικές αλλαγές στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας, όπως η εγγύηση της ζωής, της τιμής και της περιουσίας όλων των πολιτών ανεξαρτήτως θρησκευόμενου.

Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς η ανατροπή των αναχρονιστικών κοινωνιών και η συνακόλουθη αποσύνθεση των φεουδαρχικών σχέσεων παραγωγής-ιδιοκτησίας

θεωρούνται υψίστου ενδιαφέροντος διακυβεύσεις. Από τη δυναμική της προόδου επιτάσσεται αυτές οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης να τεθούν στο περιθώριο της ιστορίας. Ο Μαρξ, αρθρογραφώντας με θέμα τη βρετανική κυριαρχία στις Ινδίες, επισημαίνει: «Δεν πρέπει, ωστόσο, να λησμονούμε ότι οι άκακες αυτές αγροτικές κοινότητες, όσο άκακες κι αν παρουσιάζονται, υπήρξαν πάντοτε το στέρεο θεμέλιο του ανατολικού δεσποτισμού, ότι περιόριζαν το ανθρώπινο πνεύμα μέσα στον πιο στενό ορίζοντα [...]. Το ζήτημα είναι αν η ανθρωπότητα μπορεί να εκπληρώσει τον προορισμό της χωρίς μια θεμελιακή επανάσταση στις κοινωνικές σχέσεις της Ασίας. Αν όχι, τότε η Αγγλία οποιαδήποτε εγκλήματα κι αν διέπραξε ήταν το ασυνείδητο όργανο της ιστορίας, βάζοντας μπρος την επανάσταση αυτή».¹¹

Η Αγγλία, επομένως, ως ο κινητήριος μοχλός της παγκόσμιας καπιταλιστικής ανάπτυξης και το βιομηχανικό εργαστήρι του κόσμου, εκπληρώνει εκ μέρους της τάξης που εκπροσωπεί, ανυποψίαστα, ένα ιστορικό «καθήκον»: την εξάπλωση των αστικών σχέσεων πέραν των εθνικών συνόρων και την κατεδάφιση ξεπερασμένων κοινωνικών συστημάτων, μεταξύ των οποίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέσα από τα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς ενθαρρύνονται ευθέως οι ριζοσπαστικές αλλαγές στο οθωμανικό οικοδόμημα, έτσι ώστε αυτό να αντικατασταθεί από ένα ενιαίο ή πολλά ανεξάρτητα κράτη. Προς την κατεύθυνση αυτή η συμβολή και η σύμπραξη της αναπτυσσόμενης Ευρώπης κρίνεται ως θετικό βήμα προς την τελική ρήξη με το αναχρονιστικό, σουλτανικό φεουδαρχικό σύστημα, του οποίου οι κοινωνικοοικονομικές δομές ερείδονται σε ισχυρά συγκροτημένες τοπικές κοινωνίες που δρουν ανασχετικά προς κάθε τάση κοινωνικής αλλαγής ή μεταρρύθμισης. Σημειώνουν δε ότι η ανάπτυξη της κοινοτικής κι επαρχιακής ζωής έδωσε στην Τουρκία τη δυνατότητα να αντέξει στο πέρασμα του χρόνου.¹² Στον πρώτο τόμο του Κεφαλαίου ο Μαρξ αναφέρει πως η αμετάβλητη στο χρόνο φυσική μορφή της γαιοπροσόδου στην αυτοκρατορία, η απότιση φόρου-προσόδου σε είδος κι όχι σε χρήμα, «αποτελεί ένα από τα μυστικά της αυτοσυντήρησής της».¹³ Ο Ένγκελς, επίσης, σε κάποια σημεία αναφέρεται στην ισχύ των περιχαρακωμένων αγροτικών παραγωγικών σχέσεων χάρη στις οποίες συντηρείται η οθωμανική κοινωνία, αντιστεκόμενη στα εξωτερικά χτυπήματα και στα αλλότρια στοιχεία που δρουν αποσυνθετικά εντός του ίδιου του οικοδομήματός της.¹⁴

Αναφορικά, τώρα, με τον έτερο φορέα των φεουδαλικών δεσποτειών της περιοχής, τη Ρωσία, οι Μαρξ και Ένγκελς θεωρούν ότι κατέχει κεντρική θέση τόσο στις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα, όσο και, ευρύτερα, με την ενεργή παρουσία και συμμετοχή της στα ευρωπαϊκά πράγματα. Αντιμετωπίζεται ως η κατεξοχήν αντιδραστική δύναμη της εποχής, εκπροσωπώντας περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη οργάνωμένη δύναμη τα συμφέροντα του συνόλου της ευρωπαϊκής φεουδαρχίας.

Και πράγματι, ο πιο καθυστερημένος κοινωνικά και οικονομικά απολυταρχισμός της Ευρώπης ήταν η Ρωσία. Το φεουδαρχικό της σύστημα, όπως και ολό-

κληρης της Ανατολικής Ευρώπης «άκμασε» στις απαρχές της σύγχρονης εποχής (15ος-18ος αιώνες) σε αντιδιαστολή με εκείνο της Δύσης, το οποίο είχε φτάσει στο ζενίθ της ωρίμανσής του τον 12ο και τον 13ο αιώνα.

Η ιστορία του ανατολικού τμήματος της Ευρώπης προσδιορίζεται πρωτίστως από την απουσία της κλασικής Αρχαιότητας και της σύνθεσης του υπό διάλυση πρωτόγονου και δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής που σφράγισε την κατοπινή πορεία των λαών της Δυτικής Ευρώπης.¹⁵ Ενώ η κρίση του φεουδαρχισμού στη Δύση παρήγαγε έναν απολυταρχισμό που διαδέχθηκε τη δουλοπαροικία, η κρίση του φεουδαρχισμού στην Ανατολή παρήγαγε έναν απολυταρχισμό ο οποίος θεσμοποίησε τη δουλοπαροικία, σχολιάζει πολύ εύστοχα ο Pery Anderson.¹⁶ Οι πόλεις στην Ανατολή υπέστησαν έναν γενικό μαρασμό συνεπικουρώντας στην περαιτέρω απομόνωση και οπισθοδρόμηση των αγροτικών κοινοτήτων. Από το Βραδεμβούργο και τη Βοημία έως την Πολωνία, τη Λιθουανία και τη Ρωσία εγκαθιδρύθηκαν σκληρά φεουδαρχικά καθεστώτα όπου αφανίστηκαν τα αγροτικά δικαιώματα και μετετράπησαν πιο άμεσα και πιο βίαια οι παχτωτές σε δουλοπαροίκους.

Η γεωργία των φέουδων που στερεώθηκε στην Ανατολική Ευρώπη και στη Ρωσία υπήρξε, ωστόσο, πολύ λιγότερο δυναμική και αποδοτική συγκριτικά με εκείνη που προηγήθηκε στη Δύση μερικούς αιώνες νωρίτερα, μην επιφέροντας αξιόλογες τεχνολογικές βελτιώσεις και νεωτερισμούς. Να σκεφτεί κανείς ότι η απόδοση δημητριακών στη Ρωσία ήταν τον 19ο αιώνα 4 προς 1, αναλογίες οι οποίες είχαν ξεπεραστεί στη Δυτική Ευρώπη τρεις αιώνες νωρίτερα.¹⁷

Ο Μαρξ διεξήγαγε ειδικές έρευνες για την έγγειο πρόσοδο και τις σχέσεις ιδιοκτησίας της γης στη Ρωσία. Στα *Grundrisse* αναφέρεται ότι λόγω του ιδιόμορφου χαρακτήρα του τρόπου παραγωγής τους (μη εγκαταστημένη γεωργία, νομαδική οργάνωση, ήθη και κουλτούρα), οι Σλάβοι διατήρησαν και στερέωσαν στο χρόνο το θεσμό της κοινοτικής ιδιοκτησίας τη γης σε μεγαλύτερο βαθμό από τις υπόλοιπες κοινωνίες της Ανατολής.¹⁸ Παρά το γεγονός ότι στη Ρωσία υπήρχε ατομική έγγεια ιδιοκτησία, η ευρεία επικράτηση των κοινοτικών γαιών, που καταλάμβαναν τη δεκαετία του 1870 πάνω από τη μισή καλλιεργήσιμη γη, και ο ιδιαίτερα αυτάρκης χαρακτήρας των κοινοτήτων της ρωσικής ενδοχώρας δυσχεραίνουν, σύμφωνα με τους Μαρξ και Ένγκελς, την υπέρβαση του φεουδαρχικού δεσποτισμού της.

Όσο οδεύουν προς το τέλος της ζωής τους οι δύο στοχαστές στρέφονται όλο και περισσότερο προς τη μελέτη της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης της χώρας, καθώς αντιλαμβάνονται το σημαντικό εκτόπισμα και την καίρια επίδρασή της στις παγκόσμιες εξελίξεις. Την εποχή αυτή («η Ρωσία», γράφει ο Eric Hobsbawm, «βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο κόσμων, των κατακτητών και των θυμάτων, των ανεπτυγμένων και των οπισθοδρομικών συμπυκνώνοντας όλες τις αντιφάσεις του τότε κόσμου».¹⁹

Παρακολουθώντας συστηματικά (ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 κι έπει-

τα) την πορεία της ρωσικής κοινωνίας καθώς φουντώνουν τα κοινωνικά κινήματα κατά της καθεστηκυίας τάξης, οι Μαρξ και Ένγκελς επικεντρώνονται στην αντιφατικότητα των σχέσεων που εκτυλίσσονται ανάμεσα στο αντιπαραγωγικό σύστημα της δουλοπαροικίας και στον αργά εκκολαπτόμενο καπιταλισμό. Έναν καπιταλισμό, ειρήσθω εν παρόδω, προϊόν, κατ' αρχήν, ενδογενών διεργασιών της ρωσικής κοινωνίας κι όχι, όπως στην περίπτωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ποικιλότροπων δυτικών διεισδύσεων. Από τη δεκαετία του 1860 κι έπειτα οι δύο στοχαστές, όπως παρατηρεί και ο Hobbsbawm,²⁰ αναμένουν την πυροδότηση των επαναστατικών ανατροπών στην Ευρώπη από χώρες υπανάπτυκτες ή εξαρτημένες, όπως η Ρωσία, η Ιρλανδία, ακόμη και η Κίνα. Μάλιστα, οι προσδοκίες για την προοπτική και την έκβαση της πολωνικής εξέγερσης ήταν τέτοιες ώστε ο Μαρξ γράφει: «Ας ελπίσουμε ότι αυτή τη φορά η λάβα θα κυλήσει από την Ανατολή προς τη Δύση κι όχι αντίθετα».²¹

Επιπλέον, ο ιδιόμορφος χαρακτήρας των σλαβικών κοινωνιών, με την ισχυρή παρουσία του κοινοτικού καθεστώτος των γαιών, ωθεί ακόμη παραπέρα τον ορίζοντα της σκέψης τους για τις εν δυνάμει ιστορικές εφαρμογές. Πιο συγκεκριμένα, ο Ένγκελς, στην πραγματεία του με τίτλο *Οι Κοινωνικές Σχέσεις στην Ρωσία*, με παρρησία υποστηρίζει τη δυνατότητα μη διάλυσης της κοινοτικής ιδιοκτησίας στη Ρωσία και την απευθείας μετάβασή της στον κομμουνισμό, παρακάμπτοντας το στάδιο του αστικού, κατακερματισμένου ατομικού κλήρου.²² Ο Μαρξ, πάλι, κάνει λόγο για τη βιωσιμότητα της πρωτόγονης κοινότητας επεξηγώντας πως «ο έμφυτος διϋσμός της (εννοεί την κοινοτική ιδιοκτησία) επιδέχεται μια διάζευξη: είτε το στοιχείο της ατομικής ιδιοκτησίας θα υπερισχύσει του συλλογικού στοιχείου, είτε το τελευταίο εις βάρος της πρώτης. Το παν εξαρτάται από το ιστορικό περιβάλλον όπου η αγροτική κοινότητα βρίσκεται τοποθετημένη».²³ Ενώ στον κοινό πρόλογό τους για τη δεύτερη ρωσική έκδοση του *Μανιφέστου του Κομμουνιστικού Κόμματος* το 1882 συγκεφαλαιώνουν: «Τώρα τίθεται το ερώτημα: μπορεί άραγε η ρωσική [όμπτσινα],²⁴ αυτή η σε μεγάλο πια βαθμό υπονομευόμενη μορφή της παμπάλαιας κοινοκτημοσύνης της γης, να περάσει κατευθείαν στην ανώτερη, κομμουνιστική μορφή της κοινής γαιοκτησίας; Ή αντίθετα θα πρέπει να διατρέξει πρώτα την ίδια πορεία διάλυσης που χαρακτηρίζει την ιστορική εξέλιξη της Δύσης»; ²⁵

Η καταφατική απάντηση που δίνουν στο πρώτο σκέλος του ερωτήματος επιτάσσει τη συνέργια ορισμένων, εκ των ων ουκ άνευ, προϋποθέσεων. «Αν η ρωσική επανάσταση αποτελέσει το σύνθημα για μια προλεταριακή επανάσταση στη Δύση, έτσι που οι δυο μαζί να συμπληρώνουν η μία την άλλη, τότε η τωρινή ρωσική κοινή ιδιοκτησία της γης μπορεί να χρησιμεύσει σαν αφετηρία για μια κομμουνιστική εξέλιξη»,²⁶ γράφεται στον πρόλογο της ρωσικής έκδοσης του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*. Αυτό στην ουσία σημαίνει για τους δύο στοχαστές μια κάθετη ρήξη με το τσαρικό κατεστημένο, με κύριους φορείς τα αστικά στρώματα της πόλης (και δη της

πρωτεύουσας) και τον καταπιεσμένο αγροτικό πληθυσμό της υπαίθρου.²⁷ Ο Ένγκελς, σε επιστολή του στα τέλη του 1877, διακινδυνεύει και μια πρόβλεψη: «Μέχρι το τέλος του 1878 η Ρωσία θα έχει το Σύνταγμά της κι επομένως τη δεύτερη έκδοση της Γαλλικής Επανάστασης».²⁸ Ακολουθώντας, εφόσον και εάν πραγματοποιηθεί μια τέτοια εξέλιξη στη Ρωσική Αυτοκρατορία (αναμενόμενη για τους δύο στοχαστές), η ανατροπή της τσαρικής φεουδαρχίας, ξεκαθαρίζει το τοπίο για την επικράτηση μιας ευρωπαϊκής σοσιαλιστικής επανάστασης. Κι αυτό θα συμβεί, όπως ο ίδιος διαπιστώνει, διότι «η κατάρρευση του τσαρισμού θα έχει τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα για όλη την Ευρώπη και μόνο γιατί θα εκμηδενίσει την ως τα τώρα άθικτη εφεδρεία όλης της ευρωπαϊκής αντίδρασης».²⁹ Αν, δηλαδή, συντριβεί η τσαρική Ρωσία θα απωλέσει ο δυτικός καπιταλισμός ένα καίριο ανάχωμα, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθεί, ευνοώντας τις συνθήκες ξεσπάσματος προλεταριακής επανάστασης. Εν συνεχεία, και καθώς η επανάσταση θα εξαπλώνεται σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, οι αλυσιδωτές επαναστατικές εκρήξεις θα κυριεύσουν στο πέρασμά τους και τη ρωσική επικράτεια, τερματίζοντας άδοξα τη σύντομη περίοδο της αστικής εξουσίας. Προκύπτει, δηλαδή, μια άρνηση της στερέωσης του καπιταλισμού στη Ρωσία μέσω της βραχύβιας επικράτησής του!³⁰ Όλ' αυτά, βεβαίως, αποτελούν ένα ιστορικό ενδεχόμενο ή αλλιώς μια εναλλακτική εξέλιξη και σε καμία περίπτωση έναν προδιαγεγραμμένο και νομοτελικό συνδυασμό γεγονότων.³¹

Η αναγκαιότητα περάσματος από το ένα κοινωνικό στάδιο στο άλλο θα πρέπει να εξετάζεται συνολικά κι όχι σε κάθε κοινωνία ανεξάρτητα και μεμονωμένα. Κάθε οργανωμένη κοινωνία διατηρεί μια σχετικότητα στη διαδοχικότητα των σταδίων ανάπτυξής της, συναρτημένη τόσο με εξωτερικούς παράγοντες, όσο και με τις εσωτερικές κοινωνικοϊστορικές της ιδιαιτερότητες. Οι Μαρξ και Ένγκελς, σε αντίθεση με ό,τι τους χρεώνεται περί άκαμπτου ντετερμινιστικού ιστορικού υλισμού, προκρίνουν την άποψη ότι οι κοινωνικές διαδικασίες δεν ακολουθούν μια απaréγκλιτη γραμμικότητα, αλλά κυριαρχούνται από τάσεις στις οποίες εγγράφονται ποικίλες εφαρμογές. Εκείνο που τους απασχολεί πρωτογενώς είναι ο εντοπισμός και η απελευθέρωση της δυναμικής της κοινωνικής εξέλιξης, λαμβάνοντας, φυσικά, υπόψη την πολυμορφία και τη συνθετότητα των επιμέρους και των γενικών συνθηκών. «Ακόμα κι αν μια κοινωνία βρίσκεται στα ίχνη του φυσικού νόμου της κίνησής της [...] δεν μπορεί ούτε να υπερπηδήσει ούτε και να καταργήσει με διάταγμα φυσικές φάσεις της εξέλιξής της. Μπορεί όμως να συντομεύσει και να απαλύνει τους πόνους του τοκετού της»,³² επισημαίνει ο Μαρξ στον πρόλογο της πρώτης γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, ανοίγοντας ένα μεγάλο παράθυρο στην οργανωμένη δράση των ανθρώπων.

Ζητήματα πολιτικής και γεωπολιτικής

Η αποσύνθεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επιτελείται αργά και βασιανιστικά, καταλαμβάνοντας μια περίοδο άνω των δύο αιώνων. Στο χρονικό αυτό διάστημα (από την εποχή του μερκαντιλισμού (17ος-18ος αιώνας) έως και το στάδιο της παγκόσμιας κυριαρχίας του αποικιοκρατικού βιομηχανικού κεφαλαίου (19ος αιώνας)) συντελείται η παγίωση της εθνικής συνείδησης και η δημιουργία συγκροτημένων εθνών-κρατών, το κύριο γνώρισμα των οποίων είναι η τάση επέκτασής τους (εδαφικής και οικονομικής) στο πλαίσιο ενός εντεινόμενου ανταγωνιστικού διεθνούς περιβάλλοντος. Η Αγγλία και η Γαλλία αποτελούν την ατμομηχανή του παγκόσμιου καπιταλισμού και τα κέντρα της βιομηχανικής και της πολιτικής αστικής επανάστασης, αντίστοιχα. Η Ρωσία, εν αντιθέσει, ασφυκτιά κάτω από την καταπίεση του τσαρικού δεσποτισμού αδυνατώντας, σύμφωνα με τον Μαρξ, να λύσει το πρόβλημα της δουλοπαροικίας, παρ' όλο που στη δεκαετία του 1860 κάνει σοβαρά βήματα μετάβασης στον καπιταλισμό, τόσο στον οικονομικό τομέα (μεγάλη βιομηχανία, επέκταση χρηματικών συναλλαγών), όσο και στο κοινωνικοπολιτικό της σύστημα (νομοθετική κατάργηση της φεουδαρχίας, θεσμική κατοχύρωση αντιπολίτευσης κλπ.).³³

Σε ένα πρώτο επίπεδο τα κείμενα των Μαρξ-Ένγκελς για το Ανατολικό Ζήτημα χαρακτηρίζονται από έναν πρωταρχικό διαχωρισμό μεταξύ των φιλελεύθερων, αστικοδημοκρατικών αρχών, που εκπορεύονται κυρίως από την Αγγλία και τη Γαλλία, και της συνέχειας του παλιού φεουδαρχικού αναχρονισμού που εκπροσωπείται πρωτίστως από τη Ρωσία. Το ακόλουθο απόσπασμα από σχετικό άρθρο του Ένγκελς στην *New York Daily Tribune* είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό: «Η Ρωσία είναι πέρα από κάθε αμφιβολία κατακτητικό έθνος, και ήταν τέτοιο έναν αιώνα ολόκληρο πριν το μεγάλο κίνημα του 1789 ξυπνήσει την έντονη ενεργητικότητα ενός τρομερού ανταγωνιστή. Εννοούμε την ευρωπαϊκή Επανάσταση, την εκρηκτική δύναμη των δημοκρατικών ιδεών και τη φυσική δίψα του ανθρώπου για ελευθερία. Από την εποχή αυτή και μετά, στην πραγματικότητα δεν υπήρξαν παρά δύο μόνο δυνάμεις στην ευρωπαϊκή ήπειρο – η Ρωσία με την απολυταρχία κι η Επανάσταση με τη δημοκρατία». ³⁴ Μια επανάσταση που, όπως προκύπτει από τα λόγια του Ένγκελς, άνοιξε με πρωτοφανή τρόπο τους ασκούς του Αιόλου για την επιτάχυνση της κοινωνικής προόδου η οποία και θα επιτευχθεί αποκλειστικά και μόνο διαμέσου της ολόπλευρης ανάπτυξης και εξάπλωσης των αστικών παραγωγικών δυνάμεων.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι Μαρξ και Ένγκελς, παρ' όλο που επιθυμούν και προδικάζουν την οριστική πτώση του οθωμανικού κράτους, απεύχονται όσο τίποτε άλλο την επιρροή, την ενίσχυση ή πολύ περισσότερο την κυριάρχηση του τσαρισμού στην καρδιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Βόσπορο, Δαρδανέλια). Ενώ το οθωμανικό κράτος, ως βάρβαρο και αναχρονιστι-

κό, θέτει φραγμούς στην κοινωνική πρόοδο,³⁵ η ενδεχόμενη προέλαση της τσαρικής Ρωσίας, εκμεταλλευόμενη την οθωμανική αδυναμία, θα ισοδυναμούσε με ανακοπή (έστω βραχύβια) ή επιβράδυνση της κοινωνικής εξέλιξης στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η διαπάλη των κρατών της Δυτικής Ευρώπης και της Ρωσίας για την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης υποκρύπτει για τους δύο στοχαστές ένα και-ριο δίλημμα: ή την εκτόπιση του βυζαντινισμού από το προσκήνιο της ιστορίας παραχωρώντας τη θέση του στον δυτικό πολιτισμό ή την ανάνηψή του με πιο φρικώδεις και βίαιες μορφές.³⁶

Προ του φόβου αυτού οι Μαρξ και Ένγκελς κάνουν λόγο για αμοιβαία οφέλη ανάμεσα στην καπιταλιστική Αγγλία και στις δυνάμεις του διεθνούς προλεταριάτου.³⁷ «Η διατήρηση της τουρκικής ανεξαρτησίας», τονίζει ο Ένγκελς τις παραμονές του Κριμαϊκού Πολέμου, «ή σε περίπτωση πιθανής διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η ματαίωση του ρωσικού σχεδίου προσάρτησης είναι ζήτημα ύψιστης σημασίας. Στο σημείο αυτό συμβαδίζουν τα συμφέροντα της επαναστατικής Δημοκρατίας και της Αγγλίας».³⁸ Κατά συνέπεια, το κοινό συμφέρον της αγγλικής αστικής τάξης και του ευρωπαϊκού προλεταριάτου οριοθετείται στον περιορισμό του ρωσικού επεκτατισμού. Η θέση τους αυτή αντανακλά το επίπεδο και το χαρακτήρα των αντιθέσεων στα μέσα του 19ου αιώνα. Πρόκειται για την εποχή της συστηματοποίησης της οικονομικής διείσδυσης του δυτικού και, περισσότερο, του αγγλικού κεφαλαίου στην ευρύτερη περιοχή της οθωμανικής ενδοχώρας, της Μικράς Ασίας και της Μέσης Ανατολής, εξωθώντας σε οριακά επίπεδα τις σχέσεις Αγγλίας-Ρωσίας. Η σύγκρουση αυτή, που εκφράζει τη γενικότερη όξυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στην παρακμασμένη φεουδαρχία και στην αναδυόμενη κεφαλαιοκρατία, εκδηλώνεται στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856). Την ίδια στιγμή, η εργατική τάξη της Αγγλίας και της υπόλοιπης Ευρώπης δεν έχει ακόμη καταστεί το αντίπαλο δέος της ευρωπαϊκής κεφαλαιοκρατίας, πράγμα που σημαίνει ότι οι μεταξύ τους ταξικές διαφορές διαδραματίζονται σε ένα δεύτερο επίπεδο, καθώς το προσκήνιο του ταξικού συγκρουσιακού πεδίου εξακολουθεί να μονοπωλείται από τη διαπάλη μεταξύ της βιομηχανικής αστικής τάξης και της γαιοκτημονικής αριστοκρατίας.

Οι Μαρξ και Ένγκελς δεν καλλιεργούν την παραμυρή αυταπάτη για τον ευκαιριακό χαρακτήρα μιας τέτοιας συμμαχίας. Συνεχώς επισημαίνουν την αναπότρεπτη, από ένα σημείο κι έπειτα, καθεστωτικοποίηση του αστικού κράτους και διολίσθησή του σε ολοένα και μεγαλύτερη συντηρητικοποίηση που συνοδεύεται από την παράλληλη ταύτισή του με τις κάθε λογής αντιδραστικές δυνάμεις των επιγόνων της φεουδαρχικής μεγαλοιδιοκτησίας. Σε άρθρο του στη *New York Daily Tribune* τον Αύγουστο του 1852 ο Μαρξ σημειώνει: «Η αριστοκρατία ήταν ο φθίνων αντίπαλος, η εργατική τάξη ο ανερχόμενος εχθρός. Με τους αριστοκράτες γαιοκτήμονες μπορούσε να έρθει σε συμβιβασμό, με το προλεταριάτο όχι».³⁹ Αντιλαμβά-

νόμενοι, επομένως, ότι πρόκειται για το μεταίχμιο μιας εποχής όταν επέρχεται η οριστική μετατόπιση του πεδίου της ταξικής πάλης (κεφάλαιο-μισθωτή, εργασία), δρύνονται της ευκαιρίας να προωθήσουν τους στόχους τους.

Οι πολιτικοί όροι και οι συγκυρίες της περιόδου, υπό τους οποίους οριοθετείται από τους δύο στοχαστές η πραγματέυση των ανατολικών και των γενικότερων διεθνοπολιτικών θεμάτων, υπαγορεύουν τη συστηματική ενασχόλησή τους με τη διεθνή διπλωματία και πολιτική. Η έκδηλη σημασιολογία που προσδίδουν στην εξωτερική πολιτική και στο σύστημα ισχύος μεταξύ των κρατών μετατρέπει το Ανατολικό Ζήτημα σε «εργαστήριο» ελέγχου και περαιτέρω ανάπτυξης της συνολικότερης θεώρησής τους. Καθ' όλη την περίοδο της αρθρογραφίας τους στον διεθνή Τύπο (1850-1865) διακρίνεται η προσπάθεια άμεσης παρέμβασής τους στα διεθνή πολιτικά δρώμενα και προσεταιρισμού της κοινής γνώμης στις θέσεις τους, κάμποσες φορές, μάλιστα, προτρέποντας και την αγγλική πολιτική ηγεσία να συνδράμει δυναμικά στην ανάσχεση των επεκτατικών βλέψεων της Ρωσικής Αυτοκρατορίας. Καθίσταται εμφανές πως οι Μαρξ και Ένγκελς κάθε άλλο παρά υποβαθμίζουν την πολιτική ως «τέχνη του εφικτού», ήτοι την ικανότητα υλοποίησης στόχων μέσω πλήθους μεθόδων, όπως οι τακτικές συστράτευσης και σύστασης συμμαχιών, η εκμετάλλευση ευνοϊκών συγκυριών, η υπονόμηση του αντιπάλου εκ των έσω και η μεθοδική υποκίνηση ζητημάτων με τη συμβολή της προπαγάνδας. Η εργατική τάξη και το οργανωμένο κίνημά της οφείλουν να γνωρίζουν τα μυστικά της διπλωματίας, να επαγρυπνούν και να παρεμβαίνουν όσο περισσότερο μπορούν στα δρώμενα της διεθνούς πολιτικής.⁴⁰

Η εισδοχή των κρατών στον διεθνή στίβο, ως φορέων σύνθεσης των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, προξενεί ποικίλες διεργασίες, που σε συνδυασμό με την κάθε φορά ιστορική συγκυρία συντελούν στην πολυπλοκότητα του διεθνούς συστήματος. Αυτό δεν το λησμονούν στιγμή οι δύο στοχαστές κατανοώντας ότι η δράση και η ισχύς κάθε κράτους δεν συναρτάται αποκλειστικά και μόνο από τη βαθμίδα ανάπτυξης του κοινωνικοοικονομικού του συστήματος, αλλά και από τη διαμόρφωση των γεωπολιτικών και ιστορικών του χαρακτηριστικών.

Έτσι, η Ρωσία με την ευνοϊκή γεωστρατηγική της θέση, την τεραστίων διαστάσεων έκτασή της, τον μεγάλο πληθυσμό της, τις αναρίθμητες πλουτοπαραγωγικές πηγές της (αν και ανεκμετάλλευτες), τον επεκτατικό δυναμισμό της, τη συγκεντρωτική δομή του κρατικού της μηχανισμού, την πολιτική υπεροχή και τη διπλωματική της επιδεξιότητα καταφέρνει να αντισταθμίσει την οικονομική καθυστέρησή της⁴¹ κατέχοντας περίοπτη θέση στον διεθνή ανταγωνισμό. Μια κατ' αρχήν αγροτική χώρα, μη εκτεταμένης εμπορευματικής παραγωγής, με αναχρονιστικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα κατορθώνει να επηρεάζει σημαντικό κομμάτι του ευρωπαϊκού και ασιατικού χώρου ανταγωνιζόμενη με αξιώσεις τον αγγλικό οικονομικό κολοσσό για την απόσπαση σφαιρών επιρροής. Μάλιστα ο Ένγκελς, μιλώντας για την εξαι-

ρετικά προνομιακή θέση της Ρωσίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, κατέθεσε ότι γι' αυτή (τη θέση) ευθύνονται, συν τοις άλλοις, η ημιανατολική της μορφή, η ομόθηρησκη ορθόδοξη πίστη με τους ελληνικούς και νοτιοσλαβικούς πληθυσμούς και η πασίγνωστη ευχέρεια των Ρώσων διπλωματών να συνομιλούν στην τουρκική γλώσσα συντελώντας στη μεγάλη εξοικείωσή τους με τα τουρκικά θέματα.⁴² Στην τσαρική Ρωσία, λοιπόν, η στρατιωτική και πολιτική ισχύς έβρισκε επιβεβαίωση στην επεκτατικότητά και στον απρόκλητο επεμβατισμό, στοιχεία που είχε προ πολλού απωλέσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία του 19ου αιώνα, υφιστάμενη πλέον παθητικά τις πιο αρνητικές συνέπειες των διακρατικών συγκρούσεων και ανταγωνισμών.

Σε αντιδιαστολή με τη συγκεντρωτική και μακρόπνοη ρωσική στρατηγική, η Αγγλία διαχειρίζεται διασπασμένα και συγκυριακά τις εκτός των συνόρων της υποθέσεις. Το αγγλικό πολιτικό σύστημα αποτέλεσε προϊόν μιας μακροχρόνιας συναινετικής διαδικασίας επιτρέποντας στην αριστοκρατία τη διατήρηση και κατοχύρωση καίριων εξουσιαστικών προνομίων. Το αποτέλεσμα ήταν να ασκείται κατά κανόνα μια αντιδραστική εξωτερική πολιτική, που ευνοούσε την τσαρική απολυταρχία στην Ανατολή και συνεπικουρούσε με τη σειρά της την ενίσχυση της αγγλικής αριστοκρατίας. Ο Μαρξ υπογραμμίζει ότι η τελευταία θυσίαζε, αν χρειαζόταν, τα αγγλικά εθνικά συμφέροντα στο βωμό των ιδιαίτερων ταξικών συμφερόντων της, προβαίνοντας σε συνεχείς παραχωρήσεις προς τη Ρωσία, δεκαετίες πριν από τον Κριμαϊκό Πόλεμο.⁴³

Η αγγλική κεφαλαιοκρατία, από τη μεριά της, αν και γενικώς τα συμφέροντά της αντιβαίνουν εκείνων του ρωσικού επεκτατισμού, παλινδρομεί, υπαναχωρώντας στις μεθοδεύσεις του εγχώριου φεουδαρχικού κατεστημένου, με το οποίο πολλές φορές συμπορεύεται, είτε από αδυναμία είτε με σκοπό την αναχαίτιση του λαϊκού παράγοντα. Η υπαιτιότητα για τη δειλή και ενδοτική αγγλική εξωτερική πολιτική εντοπίζεται, κατά την άποψη των δύο στοχαστών, στην ανικανότητα και στην αβουλία του συνόλου της αστικής τάξης να παραμερίσει το εγχώριο φεουδαρχικό κατεστημένο και να αναλάβει η ίδια αποκλειστικά το βάρος της εκπροσώπησης του έθνους στη διεθνή αρένα. Κατά συνέπεια, η διττή μορφή του αγγλικού πολιτικού συστήματος κατέστησε ταλαντευόμενη τη στάση της αγγλικής διπλωματίας, γεγονός που το εκμεταλλεύονταν δεόντως η ρωσική πολιτική.

Οι Μαρξ και Ένγκελς αποκαλύπτουν τον διαφορούμενο και συγχρόνως αντιδραστικό ρόλο της αστικής τάξης της Αγγλίας και επιτίθενται με δριμύτητα στη μειοδοτική, όπως την αποκαλούν, εξωτερική πολιτική των αγγλικών κυβερνήσεων έναντι της Ρωσίας. Από τους εκπροσώπους της αριστοκρατίας μέχρι τους εκπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου και των μικροαστικών στρωμάτων, από τον Palmestron έως τον Aberdeen και τον Clarendon, σε όλους αναλογεί το αντίστοιχο μερίδιο ευθύνης. Ταυτόχρονα, επιχειρούν να απαγκιστρώσουν την αγγλική εξωτερική πολιτική από το διχαστικό ερώτημα που προκύπτει: Ή οι Ρώσοι στην Πόλη ή η διατήρηση του status quo στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁴ Σε κάθε ευκαιρία δηλώ-

νουν ότι το Ανατολικό Ζήτημα θα επιλυθεί αυτομάτως, εφόσον καταρρεύσει το τσαρικό κράτος κι ακολούθως πάψει να απειλεί τον Βόσπορο.⁴⁵

Εν τω μεταξύ, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα η ανάφλεξη ενός ευρωπαϊκού πολέμου αξιολογείται θετικά, από τους δύο στοχαστές, στην προσπάθεια συντριβής του τσαρισμού και ενδυνάμωσης του προλεταριάτου. Μάλιστα, με αφορμή τις ανατολικές υποθέσεις δεν αντετίθεντο στο ξέσπασμα μιας πολεμικής σύρραξης ακόμη και μεταξύ Γαλλίας και Αγγλίας, καθώς προσδοκούσαν ότι «ένας τέτοιος πόλεμος πιθανόν να επέφερε επαναστατικές αλλαγές»⁴⁶ και να μετέτρεπε την εξωτερική πολιτική σε υπόθεση του λαού.⁴⁷ Το 1848, ο Μαρξ, με κείμενό του προς τους ενόρκους του δικαστηρίου της Κολωνίας, δίνει το στίγμα της πολιτικής τακτικής τους τη δεκαετία που ακολούθησε: «Ενώ εμείς λέμε στους εργάτες: Πρέπει να περάσετε 15 και 20 και 50 χρόνια εμφύλιων πολέμων και πολέμων ανάμεσα σε λαούς, όχι μονάχα για ν' αλλάξουν οι υπάρχουσες σχέσεις, αλλά για ν' αλλάξετε εσείς οι ίδιοι και να γίνεται ικανοί για την πολιτική εξουσία, εσείς αντίθετα τους λέτε: πρέπει ή να πάρουμε τώρα αμέσως την εξουσία ή να πάμε όλοι να πλαγιάσουμε».⁴⁸ Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς μια γενικευμένη σύρραξη στις δεδομένες συνθήκες θα προωθούσε τον εκδημοκρατισμό του αγγλικού στρατού και ακολούθως της βρετανικής κοινωνίας, καθώς θα υποχρέωνε το εγγχώριο κατεστημένο να εξοπλίζει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και να συστήσει λαϊκό τακτικό στρατό. «Εφόσον και καταργηθούν οι κάστες και τα προνόμια, αποκτηθούν ελεύθερα πολιτικά καθεστώτα, ελεύθερη βιομηχανία και χειραφετημένη σκέψη, οι λαοί της Ευρώπης θα αποκτήσουν τη ρώμη και την ισχύ τους, ενώ η Ρωσία θα γκρεμιστεί».⁴⁹ Έτσι εξηγούνται, καταλήγει ο Μαρξ, οι συνεχείς παραχωρήσεις της Αγγλίας προς τη Ρωσία,⁵⁰ καθώς το ιστορικό παράδειγμα του γαλλικού γιακωβινισμού παραμένει νωπό στις μνήμες όλων.

Αν και ο Κριμαϊκός Πόλεμος εμβάθυνε την κοινωνική κρίση στην τσαρική Ρωσία κάνοντας σαφή την ανάγκη της εκβιομηχάνισής της, δεν στάθηκε αρκετός να εκπληρώσει τις προσδοκίες του Μαρξ και του Ένγκελς για ριζική ανατροπή του παγκόσμιου σκηνικού. Ο Ένγκελς αναφέρει πως παρότι είχε ένα εκατομμύριο θύματα, υπήρξε για τη Ρωσία ένας ψευτοπόλεμος.⁵¹ Οι αλλαγές δεν συντελέστηκαν επειδή, όπως οι ίδιοι επισημαίνουν, τις απέτρεψε η αγγλογαλλική υποχώρηση και μειοδοσία, αρνούμενη και μην τολμώντας να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία για να αποτελειώσει τον τσαρικό απολυταρχισμό. Σημαντική ευθύνη γι' αυτό επιρρίπτουν και στο ρεύμα του φιλελεύθερου οικονομικού ειρηνισμού, το οποίο, πρεσβεύοντας την απρόσκοπτη και ειρηνική εξάπλωση του εμπορίου και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, υπαναχωρεί στις ρωσικές προκλήσεις προτιμώντας πολλές φορές το ρωσικό δασμολόγιο από το τουρκικό ελεύθερο εμπόριο, μην τυχόν και παραβιάσει τα «φιλειρηνικά» ιδεολογήματά του.⁵²

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, τα έθνη-κράτη, αποκρυσταλλωμένα πια κατόπιν μακράς εξελικτικής πορείας, επιτελούν με τον πιο ωμό τρόπο το ρόλο

του διεκπεραιωτή των συμφερόντων της αστικής άρχουσας τάξης. Το κέντρο βάρους μετατοπίζεται πλέον στη διαμάχη μεταξύ των ισχυρών καπιταλιστικών κέντρων, ενώ η τσαρική Ρωσία ολοένα και αποδυναμώνεται, αδυνατώντας συγχρόνως να υπερκεράσει τις βαθιά ριζωμένες φεουδαρχικές της δομές. Πρόκειται για το χάραμα μιας εποχής οξυμένων αντιθέσεων, κατά την οποία συμπορεύονται η έξαρση των ιμπεριαλιστικών διενέξεων και η ωρίμανση του εργατικού κινήματος.

Αφουγκραζόμενος τα όσα διαδραματίζονται, ο Μαρξ με λακωνικό ύφος καταθέτει: «Τα στρατιωτικά σύνορα είναι κατ' ανάγκη λανθασμένα σύνορα και δεν βελτιώνονται παρά με την προσάρτηση καινούργιων εδαφών και, επιπλέον, δεν είναι δυνατόν να χαραχτούν οριστικά και δίκαια, γιατί τα επιβάλλει ο κατακτητής στον κατακτημένο και φέρουν, επομένως, μέσα τους το σπέρμα καινούργιων πολέμων».⁵³ Ενώ ο Ένγκελς το 1890 κρούει τον κώδωνα του κινδύνου ενός παγκόσμιου πολέμου, αναφέροντας ότι «καθώς ο πόλεμος έγινε κλάδος της *grande industrie* (μεγάλης βιομηχανίας)», αυτή «[...] έγινε πολιτική αναγκαιότητα».⁵⁴

Η στάση τους, ωστόσο, υπέρ ενός γενικευμένου πολέμου μεταβάλλεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1850. Εναντιώνονται, πλέον, σε κάθε προοπτική ενδοευρωπαϊκού πολέμου.⁵⁵ Εξακολουθούν να αγωνίζονται για τη συντριβή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας μέσω μιας σύγκρουσης κυρίως με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, δίχως, όμως, να επιθυμούν η διένεξη αυτή να πάρει πανευρωπαϊκές διαστάσεις.

Εφεξής επικεντρώνουν την προσοχή τους στην προάσπιση και διαφύλαξη της ενδυνάμωσης του προλεταριάτου. Κρίνουν ότι οι ενδεδυμένες με το μανδύα των εθνικιστικών μισαλλοδοξιών ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις ζημιώνουν την υπόθεση της επανάστασης, διαρρηγνύοντας τη συνοχή και την ταξική αλληλεγγύη των απανταχού μισθωτών. Σε συνέντευξη που δίνει στη γαλλική εφημερίδα *L' Eclair* τον Απρίλη του 1892, ο Ένγκελς παραδίδει μαθήματα υψηλής διεθνούς πολιτικής υποστηρίζοντας ότι η εργατική τάξη χρειάζεται την ειρήνη και γι' αυτό θέλει ισάξια ισχυρές όλες τις μεγάλες δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία), με την καθεμιά θα διατηρεί την πλήρη αυτοκυριαρχία της.⁵⁶ Η ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη αποτελεί, λοιπόν, το κλειδί για τους δύο στοχαστές, της έστω και βραχύβιας αποτροπής κάθε άμεσης πολεμικής ανάφλεξης.

Για το Εθνικό Ζήτημα και την Ελλάδα

Οι αναφορές των Μαρξ και Ένγκελς στην Ελλάδα εμπίπτουν στο γενικότερο πλαίσιο της ενασχόλησής τους με το Ανατολικό Ζήτημα. Αφ' ενός, δείχνουν αρκετά επιφυλακτικοί για τις εξελίξεις στη Βαλκανική, φοβούμενοι την ενίσχυση της ρωσικής επιρροής. Αφ' ετέρου, προτείνουν στην αγγλική πολιτική ηγεσία να συνδράμει στην ίδρυση μιας ενιαίας ελληνικής ή σλαβικής ομοσπονδιακής δημο-

κρατίας πάνω στα ερείπια της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵⁷ Μάλιστα, ο Μαρξ, τον Αύγουστο του 1853, σαρκάζει την αντιδραστική Δύση, γιατί, όπως ισχυρίζεται, ισορροπεί στο υφιστάμενο status quo των ορίων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρνούμενη να προωθήσει ένα τέτοιο σχέδιο, φοβούμενη μήπως καταλήξει σε έναν γενικευμένο πόλεμο που πιθανόν μετατραπεί σε επαναστατικό ξέσπασμα.⁵⁸ Οι Μαρξ και Ένγκελς συναινούν, λοιπόν, στην προοπτική συγκρότησης μιας ομοσπονδίας κρατών στη Βαλκανική είτε με ελληνική είτε με σλαβική πρωτοβουλία. Μοναδική προϋπόθεση είναι να ενεργεί αυτόνομα και ανεξάρτητα από τα ρωσικά συμφέροντα. Εάν και εφόσον η προϋπόθεση αυτή δύναται να τηρηθεί, οι δύο στοχαστές ενθαρρύνουν την αντικατάσταση στη Βαλκανική του παρηκμασμένου τουρκικού ζυγού, ο οποίος, ευρισκόμενος σε κατάσταση αποσύνθεσης, καθίσταται υποχέριο της τσαρικής διπλωματίας.

Το ζήτημα άσκησης ρωσικής επιρροής στον ελλαδικό χώρο και ευρύτερα στη Βαλκανική προσλαμβάνει για τους δύο στοχαστές ιδιαίτερη σημασία. Αυτός είναι ο κύριος λόγος που κρατούν αρνητική στάση έναντι των ελληνικών ζητημάτων, διότι, όπως ισχυρίζονται, οι Έλληνες ρέπουν προς το φιλορωσισμό. Γεγονός που, όπως τονίζουν, οφείλεται σε κυρίως δύο παράγοντες: πρώτον, στη θρησκευτική και φυλετική συγγένεια μεταξύ Σλάβων και Ελλήνων. Εξάλλου, θεωρούν τους Νεοέλληνες της εποχής τους εξελληνισμένα σλαβικά φύλα και όχι φυσικούς απογόνους των αρχαίων Ελλήνων και συνεχιστές της ιστορικής κληρονομιάς τους.⁵⁹ δεύτερον, στις τσαρικές μηχανορραφίες και συνωμοσίες, που έδωσαν την εντύπωση στους ελληνορθόδοξους (αλλά και λοιπούς Σλάβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) ότι η Ρωσία αποτελεί τον φυσικό τους σύμμαχο. Π.χ., ο πόλεμος του τσάρου Νικόλαου με την Τουρκία το 1828 κηρύχθηκε (με αποτέλεσμα να επωφεληθούν οι Έλληνες) επειδή ο Μαχμούτ Β' απέρριψε την πρόταση του τσάρου να σπεύσει και αυτός στην κατάπνιξη της ελληνικής Επανάστασης αποστέλλοντας ρωσικά στρατεύματα στη Ρούμελη και στην Πελοπόννησο.⁶⁰ Ανέκαθεν, λέει ο Μαρξ, η «παράδοσιακή πολιτική της Ρωσίας ήταν να εξωθεί τους Έλληνες στην εξέγερση και στη συνέχεια να τους εγκαταλείπει στην εκδίκηση του σουλτάνου».⁶¹ Άξια λόγου είναι και η άποψή τους για τον πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδας, Καποδίστρια, που τον κατηγορούν ως απροκάλυπτο εκπρόσωπο της ρωσικής ανάμειξης και εμπλοκής στα πολιτικά πράγματα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ο κίνδυνος, επομένως, της επικράτησης του τσαρισμού στο νοτιοανατολικό άκρο της Ευρώπης, που θα του προσέδιδε αυτομάτως προνομιακή θέση στον διεθνή ανταγωνισμό, έχει ως επακόλουθο την επιφυλακτικότητα των δύο στοχαστών απέναντι στον αγώνα των Ελλήνων για επέκταση των συνόρων τους.

Από μια άλλη σκοπιά, οι Μαρξ και Ένγκελς στρέφονται στα κίνητρα της ελληνικής αστικής τάξης, αποδίδοντας σ' αυτά τα βαθύτερα αίτια της ανάγκης αποτίναξης του οθωμανικού ζυγού. Υποστηρίζουν ότι στη φεουδαλική οθωμανική επικράτεια

απουσιάζει ο πρώτος, βασικός όρος της παραγωγικής δραστηριότητας του κεφαλαίου: η ασφάλεια του προσώπου και της ιδιοκτησίας του εμπόρου.⁶² Η καταπίεση και ο ασφυκτικός περιορισμός κινήσεων της αναδυόμενης ελληνικής εμπορικής αστικής τάξης (έμποροι, βιοτέχνες, πλοιοκτήτες) από το οθωμανικό καθεστώς λειτούργησαν καταλυτικά στον ξεσηκωμό των Ελλήνων. Οι Έλληνες αστοί που διακρίνονται, σύμφωνα με τον Ένγκελς, για το δυναμισμό και τη δραστηριότητά τους αποτελούν το προοδευτικότερο τμήμα της οθωμανικής κοινωνίας.⁶³ Σε αντιδιαστολή, ο ελληνικός αγροτικός πληθυσμός, διατηρώντας τους προοθωμανικούς θεσμούς και μέρος της αυτοκυβέρνησής του, κατά τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, άμβλυνε τις αντιθέσεις του απέναντι στην οθωμανική κοινωνία. Όσο πλήρωνε τους φόρους του, ο Οθωμανός κατά κανόνα δεν νοιαζόταν γι' αυτόν.⁶⁴ Εκείνοι που εν πολλοίς βαρύνονται για τα δεινά του ελληνικού λαού ήταν οι Φαναριώτες και οι κοτζαμπάσηδες, οι οποίοι τον απομυζούσαν με την εξουσιοδότηση της σουλτανικής εξουσίας.

Επίσης, καταφέρονται εναντίον του θεοκρατικού συστήματος της Ελλάδας, απόρροια των βυζαντινών χρόνων και της μουσουλμανικής επικυριαρχίας. Οι Οθωμανοί, επιδιώκοντας τον πλήρη διαχωρισμό των ορθοδόξων από τους λοιπούς χριστιανούς της Δύσης, παραχώρησαν πολλά προνόμια στο Πατριαρχείο. Η ταύτιση κράτους-εκκλησίας είναι χαρακτηριστικό τόσο της οθωμανικής όσο και της ελληνορθόδοξης κοινωνικής δομής.⁶⁵ Ο Μαρξ, μάλιστα, σε μια παράγραφο ενός άρθρου του στη *New York Daily Tribune*, κάνει λόγο για μεγαλύτερη έχθρα των ελληνορθόδοξων προς τους Λατίνους παρά προς τους Οθωμανούς.⁶⁶ Η αναβάθμιση του θεσμικού ρόλου της εκκλησίας και η τεράστια έγγεια ιδιοκτησία της στο πλαίσιο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους συνέβαλε στη διατήρηση του παραδοσιακού τρόπου παραγωγής. Ο περιορισμός της εκκοσμίκευσης της εκκλησίας και η απαλλοτρίωση της τεράστιας περιουσίας της (όπως συνέβη π.χ. στην Αγγλία την εποχή της Μεταρρύθμισης)⁶⁷ θα επιτρέψει την ταχύτερη εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, σχολιάζει ο Μαρξ. Διαφορετικά, θα καταρρεύσουν και οι Έλληνες χάρη στην «παπαδίστικη» κοινωνική τους οργάνωση.⁶⁸

Αναφορικά με την πολιτική των δυνάμεων της Δύσης απέναντι στην Ελλάδα οι Μαρξ και Ένγκελς κρατούν επικριτική στάση, στηλιτεύοντας την έξωθεν εγκαθιδρυμένη βασιλεία του Όθωνα. Επιπλέον, δεν παραλείπουν να καταδείξουν τους επαχθέστατους όρους των δανείων που επέβαλαν τα αγγλικά συμφέροντα στην Ελλάδα.⁶⁹ Επικαλούμενος δε την εθνική ανεξαρτησία των Ελλήνων (1830), ο Μαρξ ξεκαθαρίζει ότι η Αγγλία πριν από τη Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829) δεν προετίθετο σε καμία περίπτωση να προχωρήσει στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους παρά μόνο ως ημιαυτόνομου κρατιδίου υποτελούς στην Πύλη. Ο κίνδυνος αυξημένης επιρροής της Ρωσίας στην περιοχή υποχρέωσε την Αγγλία να προβεί, άμεσα, σε αναγκαίες διπλωματικές ενέργειες ίδρυσης ανεξάρτητης ελληνικής κρατικής οντότητας. Από αυτό, βέβαια, συνάγεται ότι η σύσταση του ελληνι-

κού κράτους μπορεί να προκληθήθηκε από την Επανάσταση, αλλά δίχως τους χειρισμούς και τις ευνοϊκές πολιτικές συγκυρίες είναι βέβαιο ότι δεν θα είχε επιτευχθεί, τουλάχιστον στο βαθμό και στο χρόνο που αυτή συντελέστηκε.

Κάθε έγερση εθνικού ζητήματος εξετάζεται από τους Μαρξ και Ένγκελς περιπτωσιολογικά και πάντοτε με γνώμονα την επαναστατική θεώρηση και προοπτική. Όπως αναγιγνώσκει και ο Rosdolsky, για το μαρξισμό δεν υφίσταται μια γενικευμένη θεωρία του εθνικού ζητήματος. Κάθε περίπτωση αντιμετωπίζεται ενταγμένη στις ιδιαίτερες και ξεχωριστές ιστορικοκοινωνικές συγκυρίες που τη χαρακτηρίζουν.⁷⁰ Οι δύο στοχαστές τίθενται στο πλευρό εκείνων των εθνικών ζητημάτων που κρίνονται προωθητικά για τους στρατηγικούς τους στόχους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας τόσο των Ιρλανδών κατά των Άγγλων αποικιοκρατών όσο και των Πολωνών απέναντι στη ρωσική καταδυνάστευση. Αντίθετα, «τα άθλια συντρίμια πρώην εθνών», όπως αποκαλεί ο Ένγκελς⁷¹ Σέρβους, Βούλγαρους, Έλληνες και άλλους βαλκανικούς λαούς, χρήζουν εχθρικής αντιμετώπισης όταν και εφόσον ευνοούν τα συμφέροντα του τσάρου στην περιοχή. Κοντολογίς, αντιπαρέρχονται την απελευθερωτική ορμή των εθνοτήτων εφόσον μπαίνουν τροχοπέδη στην ανάπτυξη του προλεταριάτου. Σε επιστολή του προς τον Bernstein, τον Φεβρουάριο του 1882, ο Ένγκελς αποκαλύπτει πως του στοίχισε χρόνο και μελέτη για να «ξεφορτωθεί» κάθε είδους «φιλελεύθερες» ιδεοληψίες και συμπάθειες προς τους «καταπιεσμένους» Νοτιοσλάβους.⁷²

Εν γένει, μόνο με την υπερνίκηση του παγκόσμιου προλεταριάτου θα καταστεί εφικτή η ουσιαστική απελευθέρωση των λαών. Άλλωστε, ο αγώνας του δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι εθνικός στο περιεχόμενό του αλλά μόνο στη μορφή του, όπως καταγράφεται στην *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*.⁷³

Συμπεράσματα-Παρατηρήσεις

Η αχαλίνωτη ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης του ανθρώπου κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα επέφερε μια ακατάληπτη ως τότε αίσθηση παγκόσμιας εγγύτητας. Οι Μαρξ και Ένγκελς γαλουχούνται και αναδεικνύονται στο κλίμα αυτής της ταραγμένης και συνάμα ελπιδοφόρας, κατά τους ίδιους, εποχής. Από τις πρωτόλειες, ακόμη, μελέτες τους αποφαίνονται για το αναπόδραστο προτσές εγκατάστασης μιας ολοένα και στενότερης επικοινωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους και έθνη.⁷⁴ Το γεγονός αυτό σφραγίζει όλη την πορεία του εργατικού κινήματος στην Ευρώπη μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα. Η επανάσταση αποτελεί για τους δύο στοχαστές μια κατεξοχήν παγκόσμια υπόθεση που θεωρείται αδιανόητο να ευοδωθεί περιχαρακωμένη σε στενά εθνικά όρια. Κάθε μερική εξέγερση και με-

ταρρύθμιση, υποστηρίζει ο Μαρξ, θα αποτύχει τελικά αν η επανάσταση δεν καταικήσει τους εχθρούς της διεθνώς.⁷⁵

Τόσο η ανύψωση όσο και η εξάπλωση των καπιταλιστικών παραγωγικών δυνάμεων καθίστανται αναγκαίοι όροι για την επικράτηση του προλεταριάτου. Τα οπισθοδρομικά και αντιπαραγωγικά συστήματα των κοινωνιών της Ανατολής, από τη Ρωσία και την Τουρκία μέχρι την Ινδία και την Κίνα, πρέπει σύντομα να καταρρεύσουν. Παρ' όλο που οι δύο στοχαστές νιώθουν αποστροφή για την απροκάλυπτη ωμότητα και εκμετάλλευση των ευρωπαϊκών κατακτήσεων, αρνούνται να θέσουν το ζήτημα ως ένα αφηρημένο πρόβλημα δικαιοσύνης ή στη βάση μιας επιδερμικής ανθρωπιστικής ηθικής. Ο δυτικός καπιταλισμός «οφείλει» να εκπληρώσει μια διττή ιστορική αποστολή απέναντι στους διασωζόμενους από το παρελθόν κοινωνικούς σχηματισμούς: η μια καταστρεπτική, αποδιαρθρώνοντας τις αναχρονιστικές τους βάσεις, η άλλη αναγεννητική, μέσω της υλικής θεμελίωσης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων, όπως αναφέρει σε άρθρο του για την Ινδία ο Μαρξ.⁷⁶

Τα τεκταινόμενα στην Ανατολή συνιστούν, για τους Μαρξ και Ένγκελς, την προέκταση των συνθηκών ανάπτυξης και της διαδραματιζόμενης διαπάλης στη Δύση, τα οποία με τη σειρά τους επενεργούν στις δυτικές κοινωνίες ανάλογα με την έκβασή τους. Ο ομφάλιος λώρος που συνδέει Δύση και Ανατολή καθιστά την κατάληξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις προοπτικές της Ρωσίας και, γενικότερα, τις ανακατατάξεις στον απέραντο ευρασιατικό χώρο πολυσήμαντες μεταβλητές στους σχεδιασμούς και στις εκτιμήσεις τους. Μέσα από τις σελίδες των γραπτών τους για το Ανατολικό Ζήτημα αναδεικνύεται ο πολυσύνθετος χαρακτήρας της κοινωνικής εξέλιξης υπό την επίδραση των διακρατικών σχέσεων, παράλληλα με την αναγκαιότητα συνδυασμού των τοπικών-εθνικών και των διεθνών συγκυριών. Οι αλληλεπιδράσεις, οι ζυμώσεις και οι ανταγωνισμοί μεταξύ εθνών, κρατών και όλων των εν γένει οργανωμένων κοινωνιών επέχουν εξέχουσα θέση στη διαμόρφωση και στην εξέλιξη των εκάστοτε κοινωνικών δομών.

Απόρροια των προαναφερθέντων είναι η αναβάθμιση, από μέρους τους, του ρόλου και της σημασίας της εξωτερικής και, ευρύτερα, της διεθνούς πολιτικής. Η διπλωματία, η τακτική, οι πολιτικοί ελιγμοί στις κατάλληλες συγκυρίες προσλαμβάνουν ενδιαφέρουσες προεκτάσεις, προκειμένου να συναχθούν ακριβέστερα και πιο ρεαλιστικά συμπεράσματα. Σε επιστολή του προς τον Μαρξ ο Ένγκελς, αναφερόμενος στον Lassalle, διευκρινίζει ότι «στην εξωτερική πολιτική δεν καταφέρνεις τίποτε μιλώντας για “αντιδραστικούς” [...], το υποκειμενικά αντιδραστικό μπορεί να είναι αντικειμενικά επαναστατικό».⁷⁷

Η ακατάπαυστη μέριμνά τους να μη διαρρήξουν το δίπτυχο ρεαλιστικής προσέγγισης και ευκαίριου αποτελέσματος καθιστά τα εν λόγω κείμενά τους σημαντική παρακαταθήκη μέσα στο χρόνο, πρωτίστως, για το ευθυτενές και τολμηρό αντίκρισμα της ιστορικής πραγματικότητας. Για το μαρξισμό η «ιστορική πορεία»

είναι ένα σύνθετο σύνολο, ιεραρχικά δομημένο, εμπερικλείοντας, υποκινώντας, αναπτύσσοντας και τερματίζοντας τους πολλαπλούς και μερικούς ντετερμινισμούς (φυσικούς, κοινωνικούς, γεωγραφικούς κλπ.). Το ιστορικοκοινωνικό είναι, ως ένα ανερχόμενο εξελικτικό φάσμα σταδίων, μπορεί να γίνει ολόπλευρα κατανοήσιμο μόνο αν εκληφθεί σε μακροπρόθεσμο, διαχρονικό ορίζοντα, καθόσον οι παλινδρομικές του κινήσεις αποτελούν σύνηθες φαινόμενο. Έτσι, η πολιτική τακτική των Μαρξ και Ένγκελς οφείλει διαρκώς να αποτολμά τη σύγκλιση είναι και δέοντος, αναγκαιότητας και βούλησης, «καταδιώκοντας» τον απώτερο στρατηγικό τους στόχο, που άπαξ και επιτευχθεί θα σηματοδοτήσει, όπως οραματίζονται, την απαρχή εξαφάνισης της ίδιας της πολιτικής.

Αναφορές

- Άντερσον Π., *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, Οδυσσέας, Αθήνα 1981.
- Άντερσον Π., *Το Απολυταρχικό Κράτος*, μτφρ. Ελ. Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986.
- Γουίν Φ., *Κάρολος Μαρξ: η ζωή του* (μτφρ. Θ. Τραμπούλης), Ωκεανίδα, Αθήνα 2001.
- Driault Ed., *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις Αρχές του Έως τη Συνθήκη των Σεβρών* (μτφρ. Α. Σταματιάδη), Ιστορητής, Αθήνα 1997.
- Godelier M., *Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μαρξ* (μτφρ. Α. Δεμαθά-Π. Πολέμη-Ζ. Δεμαθά), Gutenberg, Αθήνα 1987.
- Hobsbawm J. E., *Οι Επαναστάτες*, Πολιτεία, Αθήνα 1975.
- Hobsbawm J. E., *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, MIET, Αθήνα ³2000.
- Hobsbawm J. E., *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, MIET, Αθήνα 2002.
- Ιβανόφ Ν., *Κ. Μαρξ (Σύντομη Βιογραφία), Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα 1983.
- Κονδύλης Π., *Θεωρία του Πολέμου*, Θεμέλιο, Αθήνα ²1999.
- Marx K., *The Eastern Question*, (ed.) El. Marx and Ed. Evelling, 1897, Frank Cass & CO LTD, Λονδίνο 1969.
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαχ.- μτφρ. Π. Κονδύλης), Γνώση, Αθήνα 1985.
- Μαρξ Κ., *Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2000.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, Μόρφωση, τ. Α, Αθήνα 1963.
- Μαρξ Κ., *Το Ανατολικό Ζήτημα* (προλεγ. Ν. Ριαζιάνωφ, μτφρ. Π. Τουρνικιώτης), Γερ. Αναγνωστίδης.
- Marx K.-Engels F., *The British Volunteer Force*, Collected Works (CW), Συνεργασία έκδοσης από Lawrence and Wishart Ltd., London-International Publishers Inc., New York-Progress Publishers and the Institute of Marxism-Leninism, τ. 12, 17, 27, 39, 49, Μόσχα 1975.
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Η Γερμανική Ιδεολογία* (μτφρ. Κ. Φιλίνης), Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Μαρξ Κ., *Grundrisse* (εισ.-μτφρ. Δ. Διβάρης), Στοχαστής.
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ., *Διαλεκτά Έργα*, ελλ. έκδ. με επιμέλεια του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικό Εκδοτικό Πολιτικής Φιλολογίας, Μόσχα 1948), 1951.
- Μαρξ Κ., *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998.
- Μαρξ Κ., *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί* (εισ. Ε. Χόμπσμπανουμ, μτφρ. Θ. Καλοπίσης), Κάλβος, Αθήνα 1983.
- Ριαζιάνωφ Δ., *Μαρξ-Ένγκελς* (επιμ. Κ. Μετρινού), Αναγνωστίδης.

- Rosdolsky R., *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: the National Question in the Revolution of 1848*, Critique, Γλασκώβη 1987.
- Σκοπετέα Ε., *Η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- Σκοπετέα Ε., «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 18-19, 1993.
- Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2003.
- Φαλμεράνερ Φ.Ι., *Περί της Καταγωγής των Σημερινών Ελλήνων* (μτφρ. Κ. Ρωμανός), Νεφέλη, Αθήνα 1984.
- Χούαρ Ο.-Φέχνερ Γκ., *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για την Πολιτική* (μτφρ. Μ. Κολοκοτσά), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988.

Σημειώσεις

1. Φ. Ένγκελς, «Τι θ' απογίνει η Ευρωπαϊκή Τουρκία». Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα* (εισαγ.- μτφρ. Π. Κονδύλης), Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 121-122.
2. Βλ. Ε. Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής*, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 49.
3. Από τον πρόλογο του G. Monod (1898) στο βιβλίο του Ed. Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα. Από τις Αρχές του έως τη Συνθήκη των Σεβρών* (μτφρ. Λ. Σταματιάδη), Ιστορητής, Αθήνα 1997.
4. Ε. Σκοπετέα, «Μακεδονικό και Ανατολικό Ζήτημα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 18-19, 1993, σ. 143.
5. Ο Μαρξ σε γράμμα του στον Ένγκελς στις 9.3.1854 τον παρακαλεί να ετοιμάσει αντ' αυτού ένα άρθρο για τη *New York Daily Tribune*. Βλ. στο Κ. Marx-F. Engels, *Collected Works* (CW), Συνεργασία έκδοσης από Lawrence and Wishart Ltd., London-International Publishers Inc., New York-Progress Publishers and the Institute of Marxism-Leninism, Μόσχα 1975, τ. 39, σ. 414-417. Βλ., επίσης, Φρ. Γουίν, *Κάρολος Μαρξ. Η ζωή του* (μτφρ. Θ. Τραμπούλης), Ωκεανίδα, Αθήνα 2001, σ. 250.
6. Λιγοστές είναι οι μελέτες που ασχολήθηκαν με τα συγκεκριμένα κείμενα των Μαρξ και Ένγκελς. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν οι σύντομες αναφορές του Πέρυ Άντερσον στο *Απολυταρχικό Κράτος* (1974) και η εισαγωγή του Κονδύλη (1985) σε τόμο μεταφρασμένων, από τον ίδιο, κειμένων του Μαρξ και του Ένγκελς πάνω στο Ανατολικό Ζήτημα.
7. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Τι θ' απογίνει η Ευρωπαϊκή Τουρκία», ό.π., σ. 124.
8. Παρά τις επιφυλάξεις μας σχετικά με την ερμηνεία των θέσεων του Μαρξ για την Ανατολή, ο Ε. Said στο βιβλίο του *Οριενταλισμός*, (μτφρ. Φ. Τερζάκης), Νεφέλη, Αθήνα 1996, κατανοεί καλά τις αντιλήψεις των μελετών της Ανατολής από τους σφετεριστές της, που δεν είναι άλλοι από τις κοινωνίες της Δύσης.
9. Βλ. Φ. Ένγκελς, άρθρο στην *Deutsche-Brusseler Zeitung*, 23.1.1848. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 81.
10. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 90, 94, 188, 247 κ.α.
11. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, «Η Βρετανική Κυριαρχία στις Ινδίες», *Διαλεχτά Έργα*, ελλ. έκδ. με επιμέλεια του Ινστιτούτου Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν (Κρατικό Εκδοτικό Πολιτικής Φιλολογίας, Μόσχα 1948), 1951. Δημοσιευμένο άρθρο στη *New York Daily Tribune* (NYDT), 25.6.1853.
12. Βλ. Κ. Μαρξ, «Η Μυστική Διπλωματική Αλληλογραφία», NYDT, 11.4.1854, και επίσης άλλο άρθρο στη NYDT, 21.7.1854. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 325 και 369 αντίστοιχα.
13. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, Μόρφωση, τ. Α, Αθήνα 1963, σ. 153-154.

14. Βλ. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον W. Bracke, 25.6.1877. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 432.
15. Βλ. Π. Άντερσον, *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, Οδυσσέας, 1981, σ. 250-251.
16. Βλ. Π. Άντερσον, *Το Απολυταρχικό Κράτος* (μτφρ.) Ελ. Αστερίου, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 360.
17. Βλ. B. H. Slicher Van Bath, "The Yields of Different Crops in Revolution to the Seed c. 810-1820", *Acta Historiae Neerlandica*, II, 1967, σ. 35-48.
18. Βλ. Κ. Μαρξ, *Grundrisse* (εισ.-μτφρ.) Δ. Διβάρης, Στοχαστής, τ. Α, σ. 71.
19. E. Hobsbawm, *Η Εποχή των Αυτοκρατοριών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, σ. 461-462.
20. Βλ. E. Hobsbawm, *Οι Επαναστάτες*, Πολιτεία, Αθήνα 1975, σ. 117.
21. Κ. Μαρξ, «Χερ Φογκτ», *Άπαντα του Καρλ Μαρξ*, Άλφρεντ Κροστ, 1927, τ. 2, σ. 15. Βλ. στο Ν. Ιβανόφ, Κ. Μαρξ (*Σύντομη Βιογραφία*), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σ. 108.
22. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Οι Κοινωνικές Σχέσεις στη Ρωσία», στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, ό.π., σ. 54.
23. Γράμμα του Κ. Marx στη V. Zasulich, *Werke*, hg. vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, 1-39, Berlin 1958, (MEW), τ. 19, σ. 111. Βλ. στο Μ. Godelier, *Η Θεωρία της Μετάβασης στον Μαρξ* (μτφρ. Λ. Δεμαθά-Π. Πολέμη-Ζ. Δεμαθά), Gutenberg, Αθήνα 1987, σ. 66. Βλ. επίσης Κ. Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί* (εισ. Ε. Χόμπσμπανουμ, μτφρ. Θ. Καλοπίσης), Κάλβος, Αθήνα 1983, σ. 198.
24. Παραδοσιακή κοινοτική οργάνωση στη Ρωσία.
25. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», ρωσική έκδοση, Γενεύη 1882, *Διαλεχτά Έργα*, ό.π., σ. 13-14.
26. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», ό.π., σ. 13-14.
27. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Οι Κοινωνικές Σχέσεις στη Ρωσία», στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, ό.π., σ. 57.
28. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον Η. Ένγκελς, 5.10.1877. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 439.
29. Φ. Ένγκελς, «Οι Κοινωνικές Σχέσεις...», ό.π., σ. 57.
30. Κάτι που θα συμβεί το 1917 με την επανάσταση του Φλεβάρη.
31. Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και ο ιστορικός Eric Hobsbawm στο βιβλίο *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 240-241.
32. Κ. Μαρξ, «Πρόλογος στην πρώτη γερμανική έκδοση του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*», βλ. στο *Μισθός, Τιμή και Κέρδος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1998, σ. 80-81.
33. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Εξωτερική Πολιτική του Ρωσικού Τσαρισμού», κείμενο δημοσιευμένο στο θεωρητικό όργανο της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας *Neue Zeit* και στο αγγλικό περιοδικό *Time* τον Μάιο του 1890. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 481.
34. Φ. Ένγκελς, «Το Πραγματικό Πρόβλημα στην Τουρκία», NYDT, 12.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 111. Το άρθρο αυτό αποδίδεται στον Μαρξ, βλ. στη συλλογή *The Eastern Question* (επιμ. El. Marx and Ed. Aveling), 1897, Frank Cass & CO LTD, Λονδίνο 1969, σ. 14-19, ενώ στην πραγματικότητα γράφτηκε από τον Ένγκελς.
35. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Το Τουρκικό Ζήτημα», NYDT, 19.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 118. Βλ. επίσης, Κ. Marx, *The Eastern...*, ό.π., σ. 81.
36. Βλ. Κ. Μαρξ, «Το Ρωσικό Ζήτημα», NYDT, 12.8.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 164.
37. Βλ. Κ. Μαρξ, *The Eastern...*, ό.π., σ. 18.
38. Φ. Ένγκελς, «Το Πραγματικό Πρόβλημα στην Τουρκία», NYDT, 12.4.1853. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 111.
39. Κ. Marx, "Die Chartisten", MEW, τ. 8, σ. 344. Βλ. στο Ο. Χούαρ-Γκ. Φέχνερ, *Ο Μαρξ και ο Ένγκελς για την Πολιτική* (μτφρ. Μ. Κολοκοτσά), Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1988, σ. 105.

40. Δ. Ριαζάνωφ, *Μαρξ-Ένγκελς* (επιμ. Κ. Μετρινού), Αναγνωστίδης, σ. 191.
41. Βλ. Κ. Μαρξ, «Η Ρωσική Πολιτική», NYDT, 30.12.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 259. Βλ. επίσης την εισαγωγή του Π. Κονδύλη στο βιβλίο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, ό.π., σ. 70.
42. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Το Τουρκικό Ζήτημα», NYDT, 19.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π.
43. Βλ. Κ. Μαρξ, «Ο Τύπος του Λονδίνου. Η Πολιτική του Ναπολέοντα στο Τουρκικό Ζήτημα», NYDT, 11.4.1853. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 105.
44. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Το Τουρκικό Ζήτημα», NYDT, 19.4.1853. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 115.
45. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Εξωτερική Πολιτική του Ρωσικού Τσαρισμού», ό.π. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 481-482.
46. Κ. Μαρξ, «Η Μυστική Διπλωματική Αλληλογραφία», NYDT, 11.4.1854. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 326-327. Βλ. επίσης, Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *The British Volunteer Force (CW)*, ό.π., τ. 17, σ. 403.
47. Οι συγκεκριμένες εκτιμήσεις τους θα επαληθευτούν μερικά χρόνια αργότερα με τον Γαλλοπρωσικό Πόλεμο του 1870 και την κατάληξή του, που δεν ήταν άλλη από την Παρισινή Κομμούνά το αμέσως επόμενο έτος.
48. Κ. Μαρξ, *Αποκαλύψεις Σχετικές με τη Δίκη των Κομμουνιστών*, 1901, σ. 297-298. Βλ. στο Ν. Ιβανόφ, Κ. Μαρξ (*Σύντομη Βιογραφία*), ό.π.
49. Κ. Μαρξ, «Η Ρωσική Πολιτική», NYDT, 30.12.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 259.
50. Βλ. Κ. Μαρξ, «Αναδρομές», *Neue Ode-Zeitung*, 2.1.1855. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 374.
51. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Εξωτερική Πολιτική...», ό.π. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 478.
52. Κ. Μαρξ, «Το Τουρκικό Ζήτημα στη Βουλή των Κοινοτήτων», NYDT, 2.9.1853. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 190.
53. Βλ. Φρ. Γουίν, ό.π., σ. 428.
54. Ένγκελς προς Danielson, 22.9.1892. Βλ. στο Κ. Marx - F. Engels, CW, ό.π., τ. 49, σ. 535.
55. Βλ. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον Bernstein, 22-25.2.1882, επιστολές στον Bebel, 17.11.1885, 13-14.9.1886. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 447-453, 454, 456.
56. Βλ. Συνέντευξη Φ. Ένγκελς στη *L'Éclair*, 1.4.1892. Βλ. στο Κ. Marx - F. Engels, CW, ό.π., τ. 27, σ. 533-538.
57. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Τι θα Απογίνει η Ευρωπαϊκή Τουρκία», NYDT, 21.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 125.
58. Βλ. Κ. Μαρξ, *The Eastern...*, ό.π., σ. 74-75.
59. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Τουρκία», NYDT, 7.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 98-99. Οι Μαρξ και Ένγκελς επηρεάστηκαν από το έργο του Falmerayer, ο οποίος υποστήριζε ότι οι Σλάβοι υπέταξαν κι εξάλειψαν τους απόγονους των αρχαίων Ελλήνων όταν κατήλθαν στον ελλαδικό χώρο από τον 6ο ως τον 9ο αιώνα. Εν συνεχεία οι Σλάβοι υποτάχτηκαν στους Βυζαντινούς και εξελληνίστηκαν με την ανακατάληψη της Ελλάδας, αλλά πλέον είχε χαθεί η συνέχεια των Ελλήνων. Γι' αυτά βλ. Ι.Φ. Φαλμεράυερ, *Περί της Καταγωγής των Σημερινών Ελλήνων* (μτφρ. Κ. Ρωμανός), Νεφέλη, Αθήνα 1984.
60. Βλ. Κ. Μαρξ, «Ο κύριος Vogt», 1860, κεφ. VIII. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 422.
61. Κ. Μαρξ, «Λόρδος Palmerston», *The People's Paper*, 29.10.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 216.

62. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Εξωτερική Πολιτική του Ρωσικού Τσαρισμού», ό.π. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 474-475. Βλ. επίσης Α. Τσουλφίδης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 96-120, και Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Εξάντας, Αθήνα 1991.

63. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Το Πραγματικό Πρόβλημα στην Τουρκία», NYDT, 12.4.1853, και επίσης «Το Τουρκικό Ζήτημα», NYDT, 19.4.1853. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 107-108 και σ. 118 αντίστοιχα.

64. Βλ. Φ. Ένγκελς, «Η Εξωτερική Πολιτική του Ρωσικού Τσαρισμού», ό.π. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 473.

65. Βλ. Κ. Μαρξ, «Η Ελληνική Εξέγερση», NYDT, 29.3.1854. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 294-295.

66. Βλ. Κ. Μαρξ, «Η Κοινοβουλευτική Συζήτηση της 22ας Φεβρουαρίου. Οι Ελληνορθόδοξοι της Τουρκίας», NYDT, 13.3.1854. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 288.

67. Για την ιδιοκτησία της καθολικής εκκλησίας και το ρόλο της Μεταρρύθμισης στην ανατροπή της φεουδαρχίας αναφέρεται ο Μαρξ στο κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου. Βλ. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο, Μόρφωση*, τ. Α, σ. 745-747.

68. Βλ. Κ. Μαρξ, επιστολή στον Ένγκελς, 3.5.1854. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 353.

69. Βλ. Κ. Μαρξ, «Λόρδος Palmerston», ό.π., "Palmerston", *Neue Oder-Zeitung*, 26.7.1855. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 218, 378 αντίστοιχα.

70. Βλ. R. Rosdolsky, *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: the National Question in the Revolution of 1848*, Critique, Γλασκώβη 1987.

71. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον Bebel, 17.11.1885. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 454.

72. Βλ. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον Bernstein, 22-25.2.1882. Βλ. στο Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Ελλάδα, η Τουρκία...*, ό.π., σ. 447-453.

73. Βλ. Κ. Μαρξ, «Κριτική του Προγράμματος της Γκότα», στο Μαρξ-Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τ. II, σ. 17.

74. Βλ. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία* (μτφρ. Κ. Φιλίνης), τ. I, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 81.

75. Βλ. Κ. Marx, "Lohnarbeit und Kapital", NRZ, 5.4.1849, MEW, τ. 6, σ. 397. Βλ. στο Π. Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 231.

76. Βλ. Κ. Marx, "The Future Results of British Rule in India", στο Κ. Marx- F. Engels, CW, ό.π., τ. 12, σ. 217-218.

77. Φ. Ένγκελς, επιστολή στον Μαρξ, 31.5.1860, MEW, τ. 30, σ. 59. Βλ. στο Π. Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, ό.π., σ. 228.

Δημ. Σεβαστάκης, Οι διαφορετικοί δρόμοι προς τον Αύγουστο ή τα ισόγεια των λέξεων, 2000